

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΤΗΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΕΝ ΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΙΔΕΟΚΡΑΤΙΑ

Υ Π Ο
AUGUST FAUST

Τὸ ἐντελῶς ἀσήμαντον ἀπὸ παιδαγωγικῆς ἀπόψεως τοῦ καθαροῦ ἐγὼ τῆς ἀντιλήψεως θὰ ἦτο τι ὀριστικὸν εἰάν ὁ Kant ἐχαρακτίζοι τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐγὼ αὐτόχρομα ὡς ὑπερβατικὴν καὶ ὄχι ὡς ἐννοιολογικὴν, εἰάν ἀπέκοπτεν αὐτὸ τελείως ἀπὸ τὴν ἐμπειρικὴν συνείδησιν, καὶ δὲν ἔφερεν αὐτὸ εἰς δυνατὴν τινα πρὸς τὴν τελευταίαν ἀναφορὰν. Τοιαύτη σχέσις ὅμως κατὰ Kant εἶνε ἀπολύτως δυνατὸν νὰ βεβαιωθῇ· εἶνε μάλιστα τόσον στενὴ ὥστε ἐκεῖνο τὸ «ἐγὼ διανοοῦμαι», τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ συνοδεύη ὅλας μου τὰς παραστάσεις, νὰ εἶνε ἀνάγκη νὰ χαρακτηρισθῇ «ὡς ἐμπειρικὴ πρότασις». Διότι ἡμεῖς δὲν εὐρίσκομεν κατὰ πρῶτον τὸ καθαρὸν τοῦτο ἐγὼ ὡς ἀπολύτως ἄυλόν τι εἰς τινα ἔξω τῆς πείρας εὐρισκόμενον τόπον σύροντες αὐτὸ οἶονεὶ ἐκ τῶν ὑστέρων ἐντὸς τοῦ ἐμπειρικοῦ ἡμῶν συνειδότος, ἀλλὰ λαμβάνομεν γνῶσιν αὐτοῦ ἀρχεγόνως ἀκριβῶς καὶ μόνον ἐν τῇ πραγματοποιήσει τοῦ συνειδητοῦ ἡμῶν διανοεῖσθαι· εἰάν δὲν ὑπῆρχον τὰ συγκεκριμένα γεγονότα δὲν θὰ ἐλαμβάνομεν ποτὲ συνείδησιν αὐτοῦ. Εἶνε ἀληθὲς ὅτι ἡ πρότασις «ἐγὼ διανοοῦμαι» δὲν μᾶς ἀποκαλύπτει «ἀπολύτως τίποτε περὶ τοῦ εἶδους τῆς ὑπάρξεώς μας»· προϋποθέτει ὅμως ἤδη τὴν ὑπαρξίν μου (ὅποιουδήποτε εἶδους καὶ ἂν εἶνε αὕτη), τὴν θεωρεῖ ἤδη «ὡς δεδομένην». «Τὸ ἐγὼ διανοοῦμαι» ἐκφράζει τὴν πρᾶξιν τοῦ καθορίζει τὴν ὑπαρξίν μου· δι' αὐτοῦ ἄρα εἶνε ἤδη δεδομένον τὸ εἶναι, τὸ εἶδος ὅμως καθ' ὃ πρέπει νὰ τὸ καθορίσω δὲν ἔχει ἀκόμη δοθῆ δι' αὐτοῦ»¹⁾.

(¹⁾ Κ. τ. Κ. Α, Β, σελ. 157 σημ.

«Τὸ ἐγὼ διανοοῦμαι» εἶνε ἐμπειρικὴ πρότασις καὶ περιέχει ἐν ἑαυτῇ τὴν πρότασιν «ἐγὼ ὑπάρχω». . . Ἐκφράζει μίαν ἀόριστον ἐμπειρικὴν αἴσθησιν, τ. ἐ. ἐντύπωσιν, (ἀποδεικνύει ἄρα οὕτως ὅτι εἰς τὴν βάσιν τῆς περὶ ὑπάρξεως προτάσεως ταύτης, ὑπάρχει ἤδη ἐντύπωσις ἢ ὁποία συνεπῶς ἀνήκει εἰς τὴν αἴσθησιν), προηγεῖται ὅμως τῆς πείρας, ἢ ὁποία θὰ καθορίσῃ τὸ ἀντικείμενον τῆς αἰσθήσεως διὰ τῆς κατηγορίας ἐν σχέσει πρὸς τὸν χρόνον, ἢ δὲ ὑπαρξίς δὲν εἶνε ἐνταῦθα ἀκόμη κατηγορία τις. . . Διότι ἀνάγκη νὰ σημειωθῇ ὅτι ἐὰν ἀπεκάλεσα τὴν πρότασιν «ἐγὼ διανοοῦμαι» ἐμπειρικὴν πρότασιν δὲν ἐννοῶ διὰ τούτου ὅτι ἐν τῇ προτάσει ταύτῃ τὸ ἐγὼ εἶνε ἐμπειρικὴ παράστασις, διότι αὕτη εἶνε μᾶλλον καθαρῶς διανοητικὴ ὡς ἀνήκουσα κατ' ἀρχὴν εἰς τὴν διανόησιν. Ἐνευ ὅμως μιᾶς οἰασδῆποτε ἐμπειρικῆς παραστάσεως, ἢ ὁποία νὰ παρέχῃ τὸ ὑλικὸν πρὸς διανόησιν, δὲν θὰ ἐλάμβανε βεβαίως χώραν ἢ πρᾶξις αὕτη τοῦ «ἐγὼ διανοοῦμαι»¹⁾. Ἡ «ἀκαθόριστος ἐντύπωσις» μᾶς ὀδηγεῖ ἄρα ἀπλῶς πρὸς τὸ «διανοεῖσθαι γενικῶς», ὄχι ὅμως πρὸς τὸ διανοεῖσθαι ἐν ὀρισμένον πρᾶγμα· χρησιμεύει κατὰ πρῶτον ὅπως λάβωμεν γνῶσιν τοῦ ἐγὼ ὄχι ὅμως διὰ νὰ καθορισθῇ τοῦτο, δηλαδὴ χρησιμεύει μόνον πρὸς «αὐτοσυνειδήσιν» καὶ ὄχι ἀκόμη πρὸς ἀντικειμενικὴν «γνῶσιν», οὔτε πρὸς γνῶσιν τῶν πραγμάτων οὔτε πρὸς «αὐτόγνωσιν». Κατὰ ταῦτα χρησιμοποιοῦμεν συγκεκριμένα καὶ ἐμπειρικῶς πραγματικὰ συμβεβηκότα τῆς συνειδήσεως, ἀφ' ἑνὸς μὲν ὡς σημεῖον ἀφετηρίας διὰ νὰ κατορθώσωμεν νὰ ἐπιτύχωμεν, δι' ἀφαιρέσεως, τὴν καθ' ὅλα τὰ σημεῖα αὐτῆς ἀκαθόριστον ἔννοιαν ἑνὸς διανοουμένου ὄντος ἐν γένει²⁾· ἀφ' ἑτέρου δὲ χρησιμοποιοῦμεν πάλιν συγκεκριμένα καὶ πραγματικὰ συμβεβηκότα τῆς συνειδήσεως, διὰ νὰ κατορθώσωμεν, τὸ οὕτως in abstracto ἐπιτευχθὲν προῖόν τῆς ἀπομονώσεως νὰ καθορίσωμεν περαιτέρω εἰς ἀτομικότητα προσώπου, ἢ ἀκριβέστερον: διὰ νὰ δυνηθῶμεν, ὁρμώμενοι ἀπὸ τῆς ἐννοιολογικῆς ταύτης ἀρχῆς τοῦ ἐγὼ, νὰ καθορίσωμεν τὸ ἐμπειρικὸν ἐγὼ-ὡς-ἀντικείμενον. Τὴν περὶ τοῦ ἐγὼ ἐν γένει παράστασιν ἀποκτᾷ ἕκαστος ἄνθρωπος ἀπλῶς διὰ τῆς ἰδίας ἑαυτοῦ αὐτοσυνειδήσεως· παρὰ ταῦτα ὅμως εἶνε ὑποχρεωμένος

(¹) Κ. τ. Κ. Α., Β, σελ. 422—423 σημ.

(²) Κ. τ. Κ. Α., Β, σελ. 426—427.

νά δώση εἰς τὴν παράστασιν ταύτην τοῦ ἐγὼ μίαν βασικήν, δηλ. μίαν ἀναγκαίαν καὶ γενικὸν κῦρος ἔχουσαν σημασίαν, καθόσον ἀνευ τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγὼ δὲν εἶνε κἂν νοητὴ οἰαδήποτε ἀντικειμενικῶς ἔγκυρος γνῶσις (οὔτε ἡ ἰδική μου ἀντικειμενικῶς ἔγκυρος γνῶσις οὔτε ἡ ἄλλου τινὸς διανοουμένου ὄντος, τὸ ὁποῖον σκέπτεται ὅπως ἐγὼ συλλογιστικῶς). Διὰ τοῦτο εἶνε ἐπιτετραμμένον νὰ γίνῃ παραδεκτὴ ἡ ἀρχὴ αὕτη τοῦ ἐγὼ ὡς βασικὴ προϋπόθεσις πάσης γνώσεως τῶν πραγμάτων. Τὸ γενικὸν αὐτῆς κῦρος σημαίνει ὅτι ἔχει κῦρος διὰ πάντα τὰ ἀντικείμενα ἀδιαφόρως ἀπὸ ποῖον γινώσκονται. Τὸ ἀναγκαῖον ὁμως γενικὸν καὶ ἀπόλυτον κῦρος τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγὼ ἔχει καὶ ἄλλην πλευράν, καὶ ὡς ἐξ αὐτῆς ἤδη ἀποκτᾷ κάποιαν σπουδαιότητα ἀπὸ κοινωνικο-φιλοσοφικῆς καὶ παιδαγωγικῆς ἀπόψεως, καίτοι ὁ Καντ οὐδαμοῦ ἀνέπτυξε λεπτομερῶς τὰς ἐκ τοῦ σημείου τούτου δυνατὰς συνεπείας. Ἡ γενικοῦ κῦρους ἀρχὴ τοῦ ἐγὼ ἰσχύει ὄχι μόνον δι' ὅλα τὰ γινωσκόμενα ἀντικείμενα, ἀλλὰ καὶ δι' ὅλα τὰ γινώσκοντα ὑποκείμενα, ὄχι μόνον διὰ πᾶν ἀντικείμενον διανοήσεως, «ἀλλὰ ταυτοχρόνως διὰ πᾶν τὸ διανοούμενον». Διὰ τοῦτο καὶ ἀπὸ τοῦ σημείου τούτου εἶνε δυνατὸν νὰ νοηθῇ τὸ ὅτι παραδέχομαι καὶ ἄλλα γινώσκοντα πρόσωπα (ἔξω τῆς ἰδικῆς μου ἀτομικότητος): Εἴμεθα ὑποχρεωμένοι, λέγει ὁ Καντ, «νὰ ἀποδώσωμεν ἀναγκαίως εἰς τὰ πράγματα a priori ὅλας ἐκείνας τὰς ιδιότητες, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦσι τοὺς ὅρους ὑφ' οἷς καὶ μόνους διανοοῦμεθα αὐτά. Κατὰ ταῦτα δὲν μοῦ εἶνε δυνατὸν νὰ ἔχω περὶ διανοουμένου τινὸς ὄντος καὶ τὴν ἐλάχιστην παράστασιν ἐξ ἐξωτερικῆς πείρας, ἀλλὰ ἐκ τῆς αὐτοσυνειδήσεως. Συνεπῶς τοιούτου εἴδους ἀντικείμενα (ἐπὶ παραδ. οἱ ὄμοιοί μου, οἱ διδάσκαλοι καὶ οἱ μαθηταί μου) «δὲν ἀποτελοῦσι τίποτε ἄλλο ἢ τὴν μεταφορὰν τῆς συνειδήσεως μου ταύτης ἐπὶ ἄλλων πραγμάτων, τὰ ὁποῖα οὕτω μόνον παρίστανται ὡς διανοούμενα ὄντα». Βεβαίως διὰ τῆς μεταφορᾶς τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγὼ δὲν ἐξασφαλίζεται αὕτη αὕτη ἢ ὑπαρξίς ἄλλων προσώπων. Διότι ἡ πρότασις «ἐγὼ διανοοῦμαι» δὲν περιλαμβάνει ἀκόμη (ὅπως τὸ cogito τοῦ Καρτεσίου) «τὴν ἐντύπωσιν περὶ ὑπάρξεώς τινος»: πάντως ὅμως εἶνε δυνατὸν κατὰ τὴν μεταφορὰν ταύτην νὰ ἴδωμεν τοῦλάχιστον ποῖαι ιδιότητες ἀπορρέουσιν ἐκ τῆς ἀπλῆς ταύτης προτάσεως διὰ τὸ ὑποκείμενόν της

(εἴτε ὑπάρχει τοιοῦτον εἴτε μή) »¹⁾. Ἦδη αἱ τόσον καταφανεῖς ιδιότητες τοῦ Σὺ καθιστῶσι δυνατὴν τὴν ἀπ' αὐτῶν ἐξάρτησιν συνεπειῶν ἀπὸ παιδαγωγικῆς ἀπόψεως.

Τὸ ὅτι ὁ Kant δὲν δύναται νὰ προχωρήσῃ ἔτι περαιτέρω ἔχει τὸν λόγον τοῦ ἀκριβῶς ἐν τῇ ἰδιαζούσῃ ἐννοιολογικῇ φύσει τοῦ καθαροῦ ἐγὼ ἢ ὅποια, ἀφ' ἑτέρου, καθίσταται ἰδιαιτέρως καρποφόρος διὰ τὴν πραγμάτευσιν τοῦ προβλήματος τῆς ἀγωγῆς. Εἶνε ἀληθὲς ὅτι τὸ «ἐγὼ διανοοῦμαι» εἶνε πρότασις θέτουσα ὑπαρξιν, τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει καθόλου ὅτι τὸ ἀπλοῦν ἐγὼ ὡς τοιοῦτον ὑπάρχει ἤδη. Διότι τοῦ ἀπλοῦ καθαροῦ ἐγὼ δὲν ἔχομεν ποτὲ ἀντίληψιν, ἀλλὰ μόνον τοῦ ἐγὼ ἐν τῇ ἐκτελέσει τῆς διανοήσεως. Ἀνάγκη ἄρα πάντοτε νὰ ὑπάρχη ποιά τις ἐμπειρικὴ πράξις τῆς συνειδήσεως, ἢ ὅποια νὰ κεῖται ὑπὸ τὴν ἐννοιολογικὴν ἀρχὴν τοῦ ἐγὼ καὶ ἢ ὅποια δύναται κατόπιν νὰ προσλάβῃ τὸν χαρακτῆρα συμβεβηκότος ἀνήκοντος τῷ ἐγώ. Ἡ πρότασις «ἐγὼ διανοοῦμαι» γίνεται ἐμπειρικὴ πρότασις ὄχι δι' αὐτοῦ τοῦ ἐγώ, ἀλλὰ διὰ τῆς πράξεως τοῦ διανοεῖσθαι, ἣτις πράξις βεβαιοῦται ἐμπειρικῶς, κατόπιν δὲ ἀναδρομικῶς ἀναφέρεται εἰς τὸ ἐγώ. Αὐτὸ τὸ ἐννοιολογικὸν ἐγὼ δὲν εἶνε δυνατόν νὰ ὑπάρχη ἤδη καὶ λόγῳ τῆς ἐλλείψεως περιεχομένου καὶ λόγῳ τῆς ἐνικότητός του δὲν εἶνε εἰς θέσιν νὰ ἀξιῶσῃ ὑπαρξιν οὔτε ψυχολογικῶς ἐνυπάρχουσαν (ὅπως τὰ φαινόμενα τῆς ἐσωτερικῆς αἰσθήσεως) οὔτε φυσικῶς - ἀντικειμενικὴν (ὅπως τὰ πράγματα τῆς διὰ τῶν εἰδικῶν ἐπιστημῶν γινωσκομένης φύσεως) οὔτε τέλος μεταφυσικῶς - ὑπερβατικὴν (ὅπως τὰ πράγματα καθ' ἑαυτά). Διὰ τῆς ἐννοιολογικῆς αὐτῆς φύσεως δὲν εἶνε ἢ ἀρχὴ τοῦ ἐγὼ οὔτε ἐσωτερικῶς - πραγματικὴ οὔτε ὑπερβατικῶς - πραγματικὴ· εἶνε ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὰ δύο ταῦτα εἶδη πραγματικότητος, διότι εἶνε καθ' ἑαυτὴν αὐτόχρημα μὴ - πραγματικὴ. Τὸ πῶς ἀπὸ τὴν μὴ - πραγματικότητά ταύτην τοῦ ὑπερ - ἀτομικοῦ ἐγὼ εἶνε δυνατόν νὰ εὑρεθῇ μετάβασις εἰς τὴν πραγματικότητα πολλῶν ἀτομικῶν προσώπων, δὲν ἐκτίθεται (ὡς εἴπομεν) πουθενὰ παρὰ Kant ἐντελῶς σαφῶς. Ὅταν ὅμως ὁμιλεῖ περὶ τῆς «μεταφορᾶς» τοῦ ἐγὼ (τὸ ὅποιον κατὰ πρῶτον εὑρίσκω ἐν τῇ ἰδίᾳ μου αὐτοσυνειδήσει) καὶ ἐπὶ ἀλλ-

(¹⁾ Κ. τ. Κ. Λ. Β, σελ. 404—405.

λων «διανοουμένων ὄντων», δηλοῖ τοῦτο ἤδη ὅτι ἡ «μεταφορὰ αὕτη ἐπὶ ξένων προσώπων ἀνάγκη νὰ σημαίνει καὶ ἄλλο ἢ τὴν ἀναφορὰν τοῦ «ἐγὼ διανοοῦμαι» εἰς τὰ νοούμενα πράγματα, καὶ ἄλλο ἢ τὴν «ἐφαρμογὴν» τῶν κατηγοριῶν π. χ. εἰς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας. Τοὺς ἄλλους ὁμοίους μου ἀνθρώπους δὲν γινώσκω ἀπλῶς ὅπως τὰ πράγματα τῆς φύσεως, ἀλλ' ὀφείλω νὰ ἀναγνωρίσω ταῦτοχρόνως ὅτι καὶ εἰς αὐτοὺς εἶνε ἀνοικτὴ ἡ ὁδὸς πρὸς τὴν αὐτὴν ἀρχὴν τοῦ ἐγώ, τὴν ὁποίαν ἀρχηγόνως μόνον ἐν τῇ ἰδίᾳ μου αὐτοσυνειδήσει εἶμαι εἰς θέσιν νὰ ἀνεύρω, καὶ ἡ ὁποία πάντως θὰ πρέπει νὰ τεθῆ ὑπεράνω πάσης γνώσεως τῆς φύσεως ἄρα καὶ πάσης γινωσκομένης φύσεως. Προκειμένου περὶ γνώσεως πραγμάτων κάμνω μόνον ἀπαξ χρῆσιν τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγώ, τουτέστι μόνον τοῦ ἰδικοῦ μου «ἐγὼ διανοοῦμαι» ἐν τῇ πραγματοποιήσει τοῦ ὁποίου ζῶ· ἐνῶ τοῦναντίον, προκειμένου περὶ γνώσεως προσώπων κάμνω διττὴν χρῆσιν τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγώ, διότι διανοοῦμαι τὸ Σὺ ὡς δεύτερον πάλιν αὐτο-διανοούμενον ἐγὼ καὶ ὄχι ἀπλῶς ὡς ὑπ' ἐμοῦ νοηθὲν ἀντικείμενον. Διὰ τῆς διαφορᾶς ταύτης μεταξὺ τῆς ἀπλῆς καὶ τῆς διπλῆς γνωσεολογικῆς σημασίας τοῦ ἐγὼ προκειμένου περὶ γνώσεως πραγμάτων καὶ προσώπων λαμβάνει χώραν παρὰ Kant ἡ ἀπαρχὴ μιᾶς ἰδέας, τὴν ὁποίαν ἀναπτύσσει βραδύτερον μόλις ὁ Fichte εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἀποδειχθῆ καρποφόρος καὶ διὰ τὴν περὶ ἀγωγῆς θεωρίαν· ἐννοοῦμεν τὴν ἰδέαν περὶ τῆς συστάσεως τοῦ ξένου ἐγώ. Ἀλλὰ καὶ αὕτη ἤδη ἡ θεωρία τοῦ Kant περὶ τῆς ἀποκτίσεως τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγώ ἐπὶ τῶν συγκεκριμένων συμβεβηκότων καὶ περὶ τῆς ἐφαρμογῆς αὐτῆς ἐπὶ τῶν περιεχομένων τοιούτων συμβεβηκότων τοῦ ἐγώ, ἤδη ἡ διπλῆ αὕτη συσχέτισις τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγώ πρὸς τὸ ἐμπειρικὸν συνειδὸς ἀρκεῖ διὰ νὰ προσδώσῃ εἰς αὐτὴν καὶ παρ' αὐτῷ τῷ Kant σπουδαίαν σημασίαν ἀπὸ παιδαγωγικῆς ἀπόψεως.

Ἡ ἀρχὴ τοῦ ἐγώ ἐν τῇ ἐννοιολογικῇ αὐτῆς φύσει, δὲν ἔχει ἀκόμη τίποτε τὸ εἰδικῶς ἀνθρώπινον ἐν ἑαυτῇ. Ἐὰν πρόκειται νὰ ἀποκτήσῃ σπουδαιότητά τινα ἀπὸ παιδαγωγικῆς ἀπόψεως ἀνάγκη νὰ ἔλθῃ εἰς συνάφειαν καὶ ἀναφορὰν πρὸς τὸν ἄνθρωπον ἐν τῇ ἰδιαζούσῃ αὐτῷ ἀνθρωπολογικῇ φύσει, καθόσον ἀνατρέφομεν καὶ μορφοῦμεν μόνον ὄντα ἀνήκοντα «εἰς τὸ ἡμέτερον γένος». Τὴν σχέσιν ταύ-

την πρὸς τὸν «ἄνθρωπον» ἐπραγματοποίησεν ὁ Kant εἰς πλείονα χωρία τῶν συγγραμμάτων του, καίτοι ἐν τῇ Κριτικῇ τοῦ καθαρῦ Λόγου εἶνε αὕτη, δι' εὐνοήτους λόγους, ἐλάχιστα καταφανής. Ἐν τῷ ἐπὶ βραβείῳ συγγράμματί του περὶ τῶν προόδων τῆς μεταφυσικῆς ἀναγιγνώσκωμεν τὰ ἑξῆς: «τὸ ἐγὼ ἔχω συνείδησιν τοῦ ἑαυτοῦ μου εἶνε μία σκέψις, ἣ ὁποία περιλαμβάνει ἤδη ἐν διπλοῦν ἐγὼ, τὸ ἐγὼ ὡς ὑποκείμενον καὶ τὸ ἐγὼ ὡς ἀντικείμενον». Ἐν τῇ διττῇ ταύτῃ φύσει τοῦ ἐγὼ φαίνεται ὡς νὰ ὑπῆρχεν ἀντίφασις, καὶ ὁμως εἶνε αὕτη «ἀναμφισβήτητον γεγονός». Τὸ παράδοξον τοῦτο γεγονός δεικνύει μίαν ἱκανότητα τοσοῦτον ὑπερέχουσαν πάσης ὑλικῆς αἰσθήσεως ὥστε νὰ ἔχη ὡς συνέπειαν, καθὸ ἡ αἰτία τοῦ δυνατοῦ τῆς διανοίας, τὸν πλήρη ἀποχωρισμὸν ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα ζῶα, εἰς τὰ ὅποια δὲν ἔχομεν κανένα λόγον νὰ ἀναγνωρίσωμεν τὴν ἱκανότητα νὰ λέγωσιν «ἐγὼ» πρὸς τὸν ἑαυτὸν τους... Δὲν ἐννοοῦμεν ὁμως διὰ τῶν λεχθέντων νὰ παραδεχθῶμεν διττὴν προσωπικότητα· ἀλλὰ πρόσωπον εἶνε μόνον τὸ «ἐγὼ ὃ ὁποῖος διανοοῦμαι καὶ αἰσθάνομαι»· τὸ ἐγὼ ὁμως τοῦ ἀντικειμένου, τὸ ὁποῖον γίνεται ὑπ' ἐμοῦ αἰσθητὸν εἶνε, ὡς καὶ τὰ λοιπὰ ἀντικείμενα, τὸ ἐκτὸς ἐμοῦ πρᾶγμα»¹⁾. Ἀντὶ νὰ εἴπωμεν ὅτι τὸ ἐγὼ τῆς ἐννοιολογικῆς ἀντιλήψεως «εἶνε τὸ πρόσωπον», θὰ ἐκφρασθῶμεν ἴσως ἀκριβέστερον ἐὰν χαρακτηρίσωμεν αὐτὸ

(¹) Welches sind die wirklichen Fortschritte die die Metaphysik seit Leibniz und Wolffs Zeiten in Deutschland gemacht hat? ἔκδ. Rink. 1804. Ἄπαντα ἔκδ. Hartenstein Τομ. VIII. 1868, σελ. 530/531· ἔκδ. Vorländer, σελ. 95.— Ἐπὶ τῆς φαινομενικῆς συνεπειᾶς μιᾶς ταυτότητος τοῦ ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου ἐντὸς τῆς αὐτοσυνειδήσεως ἐπανέρχεται ἐπανειλημμένως ὁ Kant. Ἰδιαιτέρως σαφῆς εἶνε ἡ λύσις τῆς φαινομενικῆς ταύτης ἀντιφάσεως εἰς τὴν τελευταίαν σημ. τῆς § 4 τῆς «Ἀνθρωπολογίας» (Ἄπαντα, ἔκδ. Ἀκαδημ. Τομ. VII, σελ. 134 σημ.): «Ἐνταῦθα βλέπομεν τὸ ἐγὼ ὡς διπλοῦν (πρᾶγμα ἀντιφατικόν). 1) Τὸ ἐγὼ ὡς ὑποκείμενον τῆς νοήσεως (ἐν τῇ Λογικῇ) ὅπερ σημαίνει τὴν καθαρὰν ἀντίληψιν (τὸ ἀπλοῦν διανοούμενον ἐγὼ) καὶ περὶ τοῦ ὁποίου τίποτε περισσότερον δὲν εἶνε δυνατόν νὰ λεχθῇ εἰ μὴ ὅτι εἶνε μία ἀπλουστάτη παράστασις. 2) Τὸ ἐγὼ ὡς ἀντικείμενον τῆς ἐντυπώσεως συνεπῶς τῆς ἐσωτερικῆς αἰσθήσεως ὅπερ περιλαμβάνει ποικιλίαν καθορισμῶν οἱ ὁποῖοι καθιστῶσι δυνατὴν ἐσωτερικὴν πείραν». Ἐκ τῆς ἀντιπαραθέσεως ταύτης προκύπτει ἤδη: «Τὸ ἐγὼ τοῦ ἀνθρώπου εἶνε μὲν κατὰ τὴν μορφήν (τὸ εἶδος τῆς παραστάσεως) διπλοῦν ὄχι ὁμως κατὰ τὴν ὕλην (κατὰ τὸ περιεχόμενον)»· διότι τὸ ἐγὼ ὡς ὑποκείμενον εἶνε κενὸν περιεχομένου.

ὡς τὴν αἰτίαν ἢ τὴν ἀρχὴν τῆς προσωπικότητος ἀκριβῶς ὅπως καὶ ἐν γένει τὸ ἐννοιολογικὸν ἐγὼ ὡς ὑποκείμενον χαρακτηρίζεται ἐντυπωτικώτερον ὡς ἀρχὴ τῆς ιδιότητος τοῦ ἐγώ. Διὰ τῆς καθαρῶς τυπικῆς φύσεως τοῦ ἐγώ καθίσταται ὁ ἄνθρωπος πρόσωπον, δι' αὐτῆς διακρίνεται τῶν ζώων. Ἐνῶ διὰ τῶν ἐμπειρικῶν περιεχομένων τῆς συνειδήσεως καὶ τῶν ψυχολογικῶν αὐτῶν σχέσεων (συνειρμός, ἀνάμνησις κτλ.) ἀποδεικνύεται ὁ ἄνθρωπος ὡς ἄτομον καὶ δι' αὐτοῦ διακρίνεται (ἐφ' ὅσον εἶνε δυνατόν νὰ βεβαιωθῇ ἢ διάκρισις αὕτη διὰ τῆς πείρας) ἀπὸ τῶν λοιπῶν ὁμοίων του ἀνθρώπων. Τὸ ζήτημα εἶνε λοιπὸν : πῶς ἐπιτυγχάνεται ἡ συσχέτισις προσωπικότητος καὶ ἀτομικότητος; Πῶς ἀποκτᾷ ὁ ἄνθρωπος τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐγώ, ἢ ὅποια τὸν ἀνυψώνει ὑπεράνω τῶν κοινῶν ζώων, ὑπεράνω τῶν ἐπιδεκτικῶν ἐκγυμνάσεως ζώων καὶ καθιστᾷ αὐτὸν πρόσωπον αὐτοτελὲς ἐπιδεκτικὸν ἀνατροφῆς καὶ μορφώσεως; Μεγίστην σπουδαιότητα δι' ὀλόκληρον τὴν θέσιν τοῦ προβλήματος τῆς ἀνατροφῆς καὶ ἰδίᾳ τῆς μορφώσεως ἔχει τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς τὸν Kant (ἀκριβῶς ἔνεκα τῆς ἐννοιολογικῆς φύσεως τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγώ) δὲν ἐπιτρέπεται νὰ εἴπῃ ὅτι τὸ καθαρὸν ἐγὼ εἶνε δεδομένον ἤδη σὺν τῇ ὑπάρξει τοῦ ἀτόμου, ὅτι ἀνήκει αὐτῷ ἐκ γενετῆς ἢ ὅτι ἀντλεῖται ἀπλῶς ἐκ τῆς πείρας τῶν αἰσθήσεων, ὅτι ἀποκτᾷται ἐμπειρικῶς, ἀλλ' εἶνε οὗτος ἠναγκασμένος νὰ εἴπῃ ὅτι «ἀποκτᾷται ἀρχεγόνως». Ὁ ἄνθρωπος δὲν γεννᾶται ὡς πρόσωπον, ἀλλὰ γίνεται τοιοῦτον μάλιστα μόνος του ὀφείλει νὰ διαπλάσῃ τὸν ἑαυτὸν του εἰς τοιοῦτον καὶ μόνον οὕτως ἐξέρχεται ἐκ τῆς ἀνηλικιότητος ἀπλοῦ ὄντος τῆς φύσεως, μόνον οὕτω τῷ εἶνε δυνατόν νὰ λάβῃ μέρος εἰς τὴν ἀνθρωπίνην μόρφωσιν καὶ παιδείαν.

Ἐπειδὴ δὲ ἡ «πραγματιστικὴ ἀνθρωπολογία» τοῦ Kant θεωρεῖ τὸν ἄνθρωπον ὄχι ὡς φυσικὸν ὄν, ἀλλ' ὡς αὐτοτελεῆ σκοπὸν, ἐπειδὴ δὲν προτίθεται νὰ δείξῃ «τί κάμνει ἡ φύσις ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον», ἀλλὰ «τί κάμνει οὗτος μὲ τὸν ἑαυτὸν του ἢ τί δύναται καὶ τί ὀφείλει νὰ κάμῃ», διὰ τοῦτο κατ' ἀνάγκην τὸ σύγγραμμα τοῦτο πρέπει νὰ ἀρχίσῃ μὲ τὴν ἐξ ὑπαρχῆς ἀπόκτησιν τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγώ διὰ τῆς ὁποίας καὶ μόνης τὸ πρῶτον γίνεται ὁ ἄνθρωπος ἄτομον. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ πρώτη παράγραφος τῆς «ἀνθρωπολογίας» πραγματεύεται περὶ

«τῆς συνειδήσεως τοῦ ἑαυτοῦ του»· εἶνε δὲ χαρακτηριστικὸν ὅτι ὁ Kant ἐν συναφείᾳ πρὸς ταῦτα πραγματεύεται ἀκριβῶς ζητήματα παιδικῆς ψυχολογίας. Ἡ εἰρημένη παράγραφος ἀρχίζει ἀμέσως μετὰ τὰς ἀκολουθούσας λέξεις: «Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ ἔχη τὴν παράστασιν τοῦ ἐγὼ ἀνυποῖ αὐτὸν πολὺ ὑπεράνω τῶν λοιπῶν ἐπὶ τῆς γῆς ὄντων. Διὰ ταύτης εἶνε πρόσωπον καί, δυνάμει τῆς ἐνότητος τοῦ συνειδότητος, παρὰ πάσας τὰς δυνατὰς μεταβολάς, ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον, τ. ἔ. ὄν τελείως διάφορον τῶν πραγμάτων, ὅποια εἶνε τὰ ἄλογα ζῶα, μετὰ τὰ ὅποια ἠμπορεῖ κανεὶς νὰ κάμῃ ὅ,τι θέλει, διακρινόμενον αὐτῶν τάξει καὶ ἀξιοπρεπείᾳ καὶ ὅταν ἀκόμη δὲν εἶνε εἰς θέσιν νὰ ἐκφράσῃ τὸ ἐγὼ, διότι ἔχει ἤδη αὐτὸ ἐν τῷ νῷ, ὅπως καὶ ὅλαι αἱ γλῶσσαι, ὅταν ὁμιλοῦσιν εἰς τὸ πρῶτον πρόσωπον, εἶνε ἀπαραίτητον νὰ τὸ σκέπτονται, καίτοι δὲν ἐκφράζουσι τὴν ἰδιότητα ταύτην τοῦ ἐγὼ δι' ἰδιαιτέρας τινὸς λέξεως. Διότι ἡ ἰκανότης αὕτη (δηλ. τοῦ διανοεῖσθαι) εἶνε ἡ διάνοια. — Εἶνε ὅμως παράδοξον ὅτι τὸ παιδίον, τὸ ὅποῖον ἤδη ὁμιλεῖ ἀρκετὰ εὐχερῶς, ἀρχίζει σχετικῶς πολὺ ἀργὰ (ἴσως μάλιστα ἐν ὁλόκληρον ἔτος βραδύτερον) νὰ μεταχειρίζεται τὴν λέξιν ἐγὼ ἐν τῇ ὁμιλίᾳ του χρησιμοποιοῦν μέχρις ἐκείνης τῆς στιγμῆς περὶ ἑαυτοῦ τὸ τρίτον πρόσωπον (ὁ Γιάννης θέλει νὰ φάγῃ, νὰ περιπατήσῃ κτλ). καὶ ὅτι τοῦ φαίνεται ὡς νὰ εἶδε διὰ μιᾶς νέον φῶς μόλις ἤρχισε νὰ ὁμιλῇ μετὰ τὸ ἐγὼ, ἀπὸ ἐκείνης δὲ τῆς ἡμέρας δὲν ἐπανέρχεται πλέον εἰς τὴν παλαιὰν μορφήν τοῦ λόγου.— Προηγουμένως ἠσθάνετο ἀπλῶς τὸν ἑαυτὸν του, τώρα διανοεῖται τὸν ἑαυτὸν του». Κατόπιν ἐκτείνεται ὁ Kant ἀκόμη περισσότερον ἐπὶ τῆς ἀναπτύξεως καὶ ἄλλων παραστάσεων ἐν τῷ παιδίῳ, «αἱ ὅποια εἶνε ἤδη ἐνδείξεις τοῦ Λόγου». Σημειοῖ τὴν ἀδεξίαν ἀπαρχὴν τῆς προόδου ἀπὸ τῶν ἐντυπώσεων (ἀντίληψις τῆς παραστάσεως περὶ αἰσθήσεως) διὰ νὰ εὐρύνῃ αὐτὰς εἰς γνῶσιν τῶν ἀντικειμένων τῶν αἰσθήσεων τ. ἔ. τῆς πείρας». Ὅμιλεῖ περὶ τοῦ «ἀξιεράστου χαρακτήρος τοῦ πλάσματος κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐξελίξεως αὐτοῦ εἰς «ἄνθρωπον», «διότι τῷ παρέχεται χρονικὴ περίοδος διὰ παιγνίδια, ἢ εὐτυχεστέρα ὄλων τῶν περιόδων». Παρ' ὅλην τὴν εὐτυχίαν ταύτην δὲν εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ ἐνθυμώμεθα τὴν πρώτην ταύτην παιδικὴν ἡλικίαν μας «διότι δὲν ἦτο ἡ ἐποχὴ

της πείρας, ἀλλ' ἡ ἐποχὴ τῶν διεσκορπισμένων ἐντυπώσεων μὴ δυναμένων νὰ περιληφθῶσιν ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀντικειμένου».

Τὸ χωρίον τοῦτο ἀρκεῖ βεβαίως διὰ νὰ φανῇ ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ἐννοιολογικῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγώ, ἐν συνδυασμῶ πρὸς τὴν θεωρίαν περὶ τῆς ἐξ ὑπαρχῆς ἀποκτήσεως προσλαμβάνει σπουδαιότητα καὶ ἀπὸ ἀπόψεως ψυχολογίας τοῦ παιδιοῦ καὶ παιδαγωγικῆς. Ὅτι δὲ ὁ Καντ ὁμιλῶν περὶ «ἐξελίξεως εἰς ἄνθρωπον» ὑπαινίσσεται τὴν «ἀρχέγονον ἀπόκτησιν» καταφαίνεται ἀναμφιβόλως ἐκ τῆς ἐκφράσεως: «διὰ τὸ παιδίον ὅταν λέγει ἐγὼ εἶνε ὡς νὰ εἶδε διὰ μιᾶς νέον τι φῶς». Ἡ αὕτη ἐκφρασις σημαίνει ἐν τῷ προλόγῳ τῆς δευτέρας ἐκδόσεως τῆς Κριτικῆς τοῦ Καθαροῦ Λόγου τὸ ὅτι γίνονται συνειδηταὶ αἱ ἐννοιολογικαὶ προϋποθέσεις τῆς γνώσεως τῶν μαθηματικῶν καὶ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. «Ὁ πρῶτος ὁ ὁποῖος ἀπέδειξε τὸ ἰσοσκελὲς τρίγωνον. . . εἶδε νέον τι φῶς». «Ὅταν ὁ Galilei ἀφῆκε νὰ κυλίωσιν ἐπὶ τοῦ κεκλιμένου ἐπιπέδου τὰς σφαίρας του μὲ βάρος τῆς ἐκλογῆς του. . . ἀνέτειλε δι' ὅλους τοὺς φυσικοὺς νέον τι φῶς. Ἦννόησαν τότε ὅτι ὁ Λόγος. . . μὲ τὰς πρώτας ἀρχὰς τῶν κρίσεών του ὄφειλε νὰ προπορεύεται καὶ νὰ ἀναγκάζῃ τὴν φύσιν νὰ ἀπαντᾷ εἰς τὰ ἐρωτήματά του καὶ ὄχι νὰ σύρεται ὑπὸ ταύτης μόνης οἷονεὶ τυφλὰ προσδεδεδεμένος εἰς αὐτήν»¹). Αὕτη ἡ «ἀνατολὴ νέου φωτός» εἶνε λοιπὸν ἡ χαρακτηριστικὴ ἐκφρασις διὰ τὴν ἀνάμνησιν τῶν ἐννοιολογικῶν ἀρχῶν a priori τ. ἔ. διὰ τὴν ἀρχέγονον αὐτῶν ἀπόκτησιν. Ἐνταῦθα μοῦ φαίνεται ὅτι ὑπάρχει μεταξὺ Kant καὶ Πλάτωνος συμφωνία πολὺ βαθυτέρα ἀπὸ τὴν ὁμοιότητα τῶν ὑπὸ τῶν δύο σοφῶν ὑποστηριζομένων θεωριῶν περὶ ἰδεῶν. Ἡ ἀληθὴς φιλοσοφικὴ γνῶσις ἐν ὅλῃ αὐτῆς τῇ βαθύτητι, κατὰ τὴν ἐβδόμην ἐπιστολὴν τοῦ Πλάτωνος, δὲν εἶνε διδακτὴ· «ἀλλὰ παράγεται ἐν τῇ ψυχῇ ἐξαίφνης ὅπως τὸ ἀπὸ μιᾶν ἀναπηδῶσαν σπίθαν ἀναπτόμενον φῶς· καὶ ἀπὸ ἐκείνης τῆς στιγμῆς τρέφει αὐτὸ ἑαυτό»²). Οὕτω δύναται νὰ παραβληθῇ ἡ «ἀρ-

(¹) Κ. τ. Κ. Α. Β, σελ. XI—XIII.

(²) Πλάτων: VII ἐπιστολή, 341 c/d πρὸς ταῦτα καὶ Συμπόσιον 210 e καὶ Παρμενίδην 156 d. ἐπ. — Τὸ πλειστάκις μνημονευόμενον χωρίον εἰς τὸ ὁποῖον ὁ Kant καθορίζει τὴν ἰδίαν ἑαυτοῦ ἔννοιαν περὶ τῆς Ἰδέας ἀναφέρεται εἰς τὸν Πλάτωνα (Κ. τ. Κ. Α., Β, σελ. 370 ἐπ.) φαίνεται καὶ εἰς ἐμὲ ὅτι μόνον

χέγονος ἀπόκτησις» τῶν ἀρχῶν a priori παρὰ Kant πρὸς τὸ αἰφνίδιον ἀναυμα ἑνὸς φωτός, τὸ ὁποῖον κατόπιν ἐξακολουθεῖ νὰ καίη χωρὶς νὰ ἔχη ἀνάγκην νὰ προσλάβῃ τι ἀπὸ τὴν πείραν πλὴν τῆς καυσίμου ὕλης. Ἡ δὲ πρώτη ἀποφασιστικὴ σπίθα πίπτει εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ παιδίου ὅταν ἀποκτᾷ τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐγώ, ἐξ ἧς κατόπιν ἐξαρτῶνται αἱ καθ' ἕκαστον κατηγορίαι, εἰς τρόπον ὥστε μὲ τὴν ἀρχὴν ταύτην ὡς ἀφειτηρίαν νὰ δύνανται νὰ ἀποκτηθῶσιν ὅλαι αἱ ἀρχαὶ τῆς ἀντικειμενικῆς γνώσεως «ἐξ ἀφορμῆς» τῶν συγκεκριμένων ἐκ τῶν αἰσθήσεων ἐντυπώσεων, νὰ μεταβληθῶσι δὲ τέλος διὰ τῆς κατεργασίας αἱ ἀπλῶς ὑποκειμενικαὶ ἐντυπώσεις τοῦ παιδίου εἰς γενικὸν κῦρος ἔχουσαν πείραν.

Ἀπὸ παιδαγωγικῆς ἀπόψεως ἡ θεωρία αὕτη σημαίνει δύο τινά: Πρῶτον ὅτι ὁ παιδαγωγὸς ποτὲ δὲν δύναται νὰ ἐπιφέρῃ διὰ τῆς βίας ἐν τῷ παιδίῳ τὴν πλέον ἀρχέγονον καὶ πλέον ἀποφασιστικὴν μεταπήδησιν ἀπὸ τῆς ἀπλῶς ζωϊκῆς εἰς τὴν κυρίως ἀνθρωπίνην ὑπαρξιν. Διὰ τὴν περαιτέρω ἀγωγὴν καὶ μόρφωσιν θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ ἀναμείνῃ ἕως ὅτου νὰ ἔχη ἤδη πραγματοποιηθῆ τὸ πρῶτον τοῦτο βῆμα ἐν τῇ «ἐξελίξει πρὸς τὴν ιδιότητα ἀνθρώπου». Μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης εἶνε δυνατὸν νὰ γίνεταί λόγος μόνον περὶ πονήσεως καὶ ἐκπολιτισμοῦ, τ. ἔ. περὶ παιδαγωγικῶν μέτρων, τὰ ὁποῖα διακρίνονται μὲν τῆς ἀπλῆς ἀσκήσεως καὶ γυμνάσεως ἑνὸς ζώου ἕνεκα τοῦ λόγου ὅτι λαμβάνουσιν ὑπ' ὄψιν τὴν ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν δυνατὴν μεταπήδησιν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην αὐτοτέλειαν, τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν εἶνε εἰς θέσιν νὰ κάμωσιν ἔκκλησιν πρὸς τὴν αὐτοτέλειαν ταύτην, ἐνόσω τὸ παιδίον δὲν ἔχει κανονίσει, μὲ αὐτοσυνείδησιν, τὴν στάσιν του ἀπέναντι τῶν μέσων τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς μορφώσεως. Μόνον ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ τύχῃ ἀγωγῆς καὶ μορφώσεως ἐν κυριολεκτικῇ σημασίᾳ, δηλ. νὰ ἠθικοποιηθῆ καὶ καλλιεργηθῆ. Ὅσον

ἐν τῇ ἀνωτέρω ἐννοίᾳ δεικνύει πραγματικὴν συμφωνίαν μεταξὺ τῶν δύο φιλοσόφων, καθόσον τόσον παρὰ Πλάτωνι ὅσον καὶ παρὰ Kant αἱ Ἰδέαι ἴστανται ἔξω τῆς συνειδήσεώς μας, οἶονεὶ εἰς τὸν οὐρανόν, καὶ ὅμως ἀφορῶσι τὸ ἡμέτερον συνειδὸς ὡς ὁδηγοὶ αὐτοῦ ἀστέρες: δὲν εὐρίσκονται ἄρα κυρίως ἐν τῇ ψυχῇ, δὲν ἐνυπάρχουσιν εἰς τὴν συνείδησιν χωρὶς ὅμως καὶ νὰ δύνανται νὰ εἶνε αὐτόχρομα ὑπερβατικαὶ καὶ ἄρα ἄνευ σημασίας διὰ τὴν ψυχὴν καὶ διὰ τὴν συνείδησιν.

καὶ ἂν πρόκειται νὰ γίνη ἄνθρωπος, πάλιν πρέπει νὰ ἔχη ἀρχίσει ἡ «γένεσις αὐτῆ εἰς ἄνθρωπον»· τὸ τοιοῦτον δὲ συμβαίνει μόνον εἰς διανοούμενον ὄν, τὸ ὁποῖον ἀπέκτησεν ἤδη τὴν ἐννοιολογικὴν ἀρχὴν τοῦ ἐγώ. Δεύτερον, διὰ τῆς θεωρίας περὶ τῆς ἀρχηγόνου ἀποκτήσεως τοῦ ἐγώ ὡς ἀφειρησίας διὰ τὸν μέλλοντα ἄνθρωπον προδιαγράφεται ἤδη σπουδαία τις συνέπεια διὰ τὴν ὅλην διάπλασιν τῆς περὶ μορφώσεως θεωρίας. Ἀκριβῶς ὡς ἐκ τοῦ χαρακτήρος τοῦ ἀκαθορίστου, τὸ ὁποῖον καθιστᾷ τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐγώ «τὴν πτωχοτέραν ἐξ ὅλων τῶν παραστάσεων», καὶ ἀκριβῶς ὡς ἐκ τοῦ μὴ-διδασκτοῦ αὐτοῦ γίνεται τοῦτο ἡ βάσις πρὸς οἰονδήποτε πλουτισμὸν τοῦ ἀτόμου διὰ ἀγαθῶν τῆς μορφώσεως καὶ ἐν γένει διὰ πάσης ἀληθοῦς μαθήσεως. Ὁ ἄνθρωπος ὁ ὁποῖος εἶνε εἰς θέσιν νὰ εἴπῃ εἰς τὸν ἑαυτὸν του : «ἐγὼ διανοοῦμαι» εἶνε εἰς κατάστασιν νὰ λάβῃ στίαν αὐτοτελεῖ ἀπέναντι τῆς διδακτικῆς ὕλης, τὴν ὁποῖαν φέρει πρὸς αὐτὸν ἢ καθημερινὴ πείρα καὶ ἢ συστηματικῶς κεκανονισμένη διδασκαλία. Εἶνε εἰς θέσιν νὰ συζητήσῃ καὶ ἐξελέγξῃ τὸ προσφερόμενον· δηλ. νὰ ἀποχωρισθῇ πάντοτε ἀπὸ πᾶν ὅ,τι παθητικῶς μόνον προσέλαβεν· εἶνε εἰς θέσιν πάντοτε νὰ ἐπιστρέφῃ ἀπὸ τοῦ ὕλικου τῆς διδασκαλίας εἰς ἑαυτὸν καὶ νὰ χρησιμοποιῇ τὰ ὅπωςδήποτε κτηθέντα ἀγαθὰ τῆς παιδείας πρὸς μόρφωσιν τοῦ ἰδίου ἑαυτοῦ ἐγώ. Ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ ἀναγράφει ὁ Kant, ἐν τῇ «ἀνθρωπολογία» του, εἰς τὸ τέλος τῆς θεωρίας του «περὶ τῆς γνωτικῆς ἰκανότητος», ὡς πρώτην ἐντολὴν καὶ ἀξίωσιν τὸ «μόνος διανοεῖσθαι». Διότι μόνον οὕτως εἶνε δυνατὸν νὰ φθάσωμεν εἰς «τρόπον τοῦ διανοεῖσθαι ἀπηλλαγμένον βίας» καὶ δὲν θὰ ἔχωμεν ἀνάγκην (ὡς λέγει ὁ Kant ἀναφέρων τὸν Ὁράτιον) νὰ ὀρκιζώμεθα εἰς τὰ λόγια διδασκάλου τινὸς (*nullius addictus jurare in verbo magistri*). «Ἡ σπουδαιοτέρα ἐπανάστασις ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ἀνθρώπου εἶνε : «ἡ ἔξοδος αὐτοῦ ἐκ τῆς εἰς ἴδιον ἑαυτοῦ σφάλμα ὀφειλομένης ἀνηλικιότητος». Ἀντὶ ὡς μέχρι τοῦδε νὰ σκέπτονται δι' αὐτὸν ἄλλοι, αὐτὸς δὲ ἀπλῶς νὰ ἀπομιμῆται ἢ νὰ ἀφήνῃ νὰ σύρεται μὲ τὸν συραγωγέα, ἀποτολμᾷ ἤδη, ἐπὶ τῶν ἰδίων του ποδῶν στηριζόμενος, νὰ προχωρήσῃ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς πείρας, ἔστω καὶ ἐὰν τρικλίσζῃ ἀκόμη»¹⁾. Τοῦτο τὸ νὰ

(¹) Ἀνθρωπολογία : Ἄπαντα, Ἔκδ. Ἀκαδ. τομ. VII, σελ. 228-229. Ἡ

σκέπτεται τις μόνος του εἶνε διὰ τὸν ἄνθρωπον τότε μόνον δυνατὸν ὅταν «ἐγεννήθη αὐτῷ φῶς τι» ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐγώ· οὕτω μόνον ἢ ἐκπαίδευσίς του θὰ γίνῃ πρόοδος αὐτοτελῆς καὶ αὐτό-παίδευσις. Τὸ ὑποκείμενον ἀποκτᾷ θεωρητικὴν κυριαρχίαν ἐπὶ τῶν ἀντικειμένων. Ἐπειδὴ ἡ αὐτοσυνείδησις προηγήθη τῆς γνώσεως τῶν πραγμάτων δύναται τώρα ἡ τελευταία αὕτη νὰ εἰσέλθῃ ἀντιστρόφως εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς αὐτο-γνώσεως χωρὶς ὅμως διὰ τοῦτο νὰ παραβλάψῃ τὴν αὐτοτέλειαν τοῦ ἐγώ. Κατ' ἐπανάληψιν εἶνε πλέον δυνατὸν, ἐξ ἀφορμῆς νέας πείρας νὰ ἀνάψῃ ἢ σπίθαι νέων δημιουργικῶν ἰδεῶν, καὶ ἐξ ἴσου συχνὰ θὰ πλουτίζεται διὰ πάσης ἀρχηγόνου νέας ἀποκτήσεως, ἢ ἰδία ἑαυτοῦ καὶ πλέον προσωπικῆ ὄλων τῶν ἰδιοκτησιῶν τοῦ ἐγώ, χωρὶς ὡς ἐκ τούτου νὰ ἐλαττοῦται ἡ ἰδιάζουσα εἰς αὐτὸ δύναμις καὶ ἡ πλαστικότητα του. Οὕτω δὲ ἀκριβῶς ὁ ἀφηρημένος χαρακτήρ τῆς ἐννοιολογικῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγώ ἀποτελεῖ ἐγγύησιν διὰ τὴν θεωρητικὴν αὐτοτέλειαν τοῦ ἐγώ καὶ διὰ τὴν αὐτενέργειαν του ἐν τῇ συγκεκριμένῃ διαπλάσει καὶ διαμορφώσει τῆς ἰδίας ἑαυτοῦ προσωπικότητος. Ἐὰν τὸ καθαρὸν ὑπερατομικὸν ἐγώ τῆς ἐννοιολογικῆς ἀντιλήψεως δὲν εἶνε δυνατὸν κατ' οὐσίαν νὰ ἐπηρεασθῇ αὐτὸ τοῦτο ἀπὸ παιδαγωγικῆς ἀπόψεως, ἀποτελεῖ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ γεγονός τοῦ μὴ ἐπηρεαστοῦ μίαν ἐγγύησιν ὅτι ὅλαι αἱ ἐπιρροαὶ ἐπὶ τῆς ἐμπειρικῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς θὰ εἶνε δυνατὸν νὰ γίνωσι παιδαγωγικαὶ ἐπιρροαὶ ἐν τῇ ἀληθεῖ ἐννοίᾳ, ὅτι τὸ παιδίον δὲν θὰ γυ-

φράσις μετὰ τὴν διπλὴν στιγμὴν εἶνε εἰλημμένη ἐκ τῆς διατριβῆς τοῦ Kant: *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung* (1784, "Ἀπαντα" Ἐκδ. Ἀκαδημ. τομ. VIII, σελ. 35). Ἐν τῷ ἔργῳ ἐκείνῳ δίδονται οἱ ἑξῆς ὁρισμοί: Ἀνηλικιότης εἶνε ἡ ἀνικανότης νὰ κάμῃ τις χρῆσιν τῆς διανοίας του ἄνευ τῆς βοήθειας ἑτέρου τινὸς προσώπου. Ἡ ἀνηλικιότης αὕτη ὀφείλεται εἰς ἴδιον σφάλμα ὅταν ἡ αἰτία αὐτῆς δὲν ἔγκειται εἰς τὴν ἔλλειψιν τοῦ νοῦ, ἀλλ' εἰς ἔλλειψιν ἀποφασιστικότητος καὶ θάρρους νὰ κάμῃ τούτου χρῆσιν ἄνευ τῆς καθοδηγήσεως τρίτου τινὸς προσώπου. Ὅταν ὁ Kant ἀναφέρεται ἐν τῇ ἀνθρωπολογίᾳ εἰς ἄλλα ἰδικά του συγγράμματα, σημαίνει τοῦτο ὅτι ὁ Kant προτίθεται, διὰ τῆς ἀνθρωπολογικῆς του θεωρίας περὶ τῆς «γνωστικῆς ἰκανότητος, νὰ θεμελιώσῃ φιλοσοφικῶς ὄχι μόνον αὐτο-μόρφωσιν τῶν καθ' ἕναστος ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς παιδείας ἀνάπτυξιν τῆς ἀνθρωπότητος (ἐν τῷ πνεύματι τοῦ περὶ ἀγωγῆς ἰδεώδους του τοῦ περιλαμβανομένου ἐν τῷ ἔργῳ περὶ «Aufklärung»).

μνασθῆ, ἀλλὰ θὰ ἐκπαιδευθῆ ὅτι δὲν θὰ ἐπιβαρυνθῆ μὲ ἀγόνους γνώσεις, ἀλλὰ θὰ μορφωθῆ. Ἀκριβῶς ἢ παιδαγωγικῶς μὴ ἐπηρεαστὴ ἀρχὴ τοῦ ἐγὼ (ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ ἐνυπάρχον ἐγὼ· ὡς ἀντικείμενον) προσδίδει λοιπὸν τὸ πρῶτον εἰς ὅλα ὅσα λέγει ὁ Kant περὶ ἐξαρτήσεως τῆς ἐσωτερικῆς αἰσθήσεως ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴν τοιαύτην τὴν ἀποφασιστικὴν χρειαὴν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς φιλοσοφίας τῆς ἀγωγῆς. Ἡ συμπλήρωσις ὅμως τῆς περὶ ἀγωγῆς φιλοσοφίας ἐπιτυγχάνεται παρὰ Kant μόνον ὅταν πρὸς τὰς δύο ἐννοίας τοῦ ἐγὼ τῆς ἐννοιολογικῆς «Αἰσθητικῆς» καὶ τῆς ἐννοιολογικῆς «Ἀναλυτικῆς» συνδυασθῆ καὶ ἡ τρίτη ἐννοία τοῦ ἐγὼ, τὴν ὁποίαν μᾶς ἀποκαλύπτει ἡ ἐννοιολογικὴ «Διαλεκτικὴ» κατὰ τὴν ἔρευνάν της περὶ τῆς θεωρίας τῆς ἐλευθερίας, εἰς τρόπον ὥστε νὰ καθίσταται εἰς τὸ ἕξῃς καταληπτὴ καὶ ἡ ἠθικοποίησις τοῦ ἀνατρεφομένου.

Ὅπως ἡ ἐννοιολογικὴ ἀναλυτικὴ ἀρχίζει μὲ τὴν θέσιν νέων προβλημάτων ἀποχωριζομένη οὕτω ἀπὸ τὴν ἐννοιολογικὴν αἰσθητικὴν, οὕτω καὶ ἡ ἐννοιολογικὴ διαλεκτικὴ ἀρχίζει μὲ κάτι νέον. Ἐνῶ ὅμως τὰ πορίσματα τῆς ἐννοιολογικῆς αἰσθητικῆς ἐνηρμονίσθησαν καὶ συνεδέθησαν ἀπ' εὐθείας πρὸς τὴν περὶ τῶν κατηγοριῶν θεωρίαν διὰ τῆς ἐννοιολογικῆς ἀναλυτικῆς τῶν πρώτων βάσεων, διατηρεῖται τοῦναντίον μὲ ὅλον αὐτοῦ τὸν ἀπόιομον χαρακτῆρα τὸ χάσμα μεταξὺ ἐννοιολογικῆς ἀναλυτικῆς καὶ ἐννοιολογικῆς διαλεκτικῆς (ἐφ' ὅσον ἐννοεῖται πρόκειται περὶ τῆς θεωρίας τοῦ ἐγὼ). Δὲν πρέπει τοῦτο νὰ γεφυρωθῆ ἀπλῶς, ἀφοῦ πρόκειται ἡ ἐννοιολογικὴ διαλεκτικὴ νὰ «ἄρῃ» τὴν θεωρητικὴν γνῶσιν περὶ τοῦ ἀνυποθέτου (ἀπολύτου) διὰ νὰ κάμῃ «θέσιν» διὰ τὴν πρακτικὴν λογικὴν πίστιν. Τὸ ἀνυπόθετον, ὑπὸ οἵανδήποτε μορφήν καὶ ἂν ἐμφανίζεται (ἦτοι ὡς οὐσία τῆς ψυχῆς, εἴτε ὡς τὸ σύνολον τοῦ κόσμου, εἴτε ὡς θεὸς) εἶνε ἀδύνατον, κατὰ τὸν Kant, νὰ γνωσθῆ θεωρητικῶς, διότι δὲν εἶνε δεδομένον. Ὅλαι ὅμως αἱ «Ἰδέαι» ἡμῶν περὶ τοῦ ἀνυποθέτου ἔχουσιν ὡς βάσιν τὴν παράστασιν ἐνὸς «ζητουμένου» τὸ δὲ ζητούμενον εἶνε πάντως δυνατὸν νὰ γνωσθῆ πρα-

κτικῶς καίτοι δὲν εἶνε δυνατόν νὰ γνωσθῆ θεωρητικῶς· ἐμφανίζεται πάντοτε ὡς τὸ «δέον» τὸ ὁποῖον μᾶς εἶνε ἀδύνατον νὰ πραγματοποιήσωμεν διὰ τοῦ νοῦς ἡμῶν, διότι ὁ νοῦς εἶνε εἰς θέσιν νὰ νοήσῃ μόνον τὸ ὑπάρχον, καὶ μάλιστα μόνον ἓν ὠρισμένον εἶδος τοῦ ὑπάρχοντος, τουτέστι τὸ εἶναι τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Πάντως ὅμως πρέπει νὰ ἐναρμονισθῆ (τοῦλάχιστον ἐμμέσως) ἡ πρακτικὴ λογικὴ πίστις πρὸς τὰ πορίσματα τῆς θεωρητικῆς τοῦ νοῦς γνώσεως, ἄνευ ζημίας τῆς βασικῆς διαφορᾶς μεταξὺ τοῦ εἶναι, τοῦ δυναμένου νὰ γνωσθῆ θεωρητικῶς καὶ τοῦ δέοντος, τοῦ ὀφείλοντος νὰ γνωσθῆ πρακτικῶς. Τοῦτο καθίσταται παρὰ τῷ Kant δυνατόν μόνον ἐπειδὴ οὗτος λαμβάνει ὡς ἀφετηρίαν τῆς ἐννοιολογικῆς διαλεκτικῆς τὰ ὑπὸ τῆς ἐννοιολογικῆς αἰσθητικῆς καὶ ἀναλυτικῆς μὴ τελείως ἀρθέντα ὑπολείμματα τῆς παλαιᾶς δογματικῆς φιλοσοφίας, ἰδιαιτέρως δὲ τὴν θεωρίαν τοῦ «πράγματος καθ' ἑαυτό», τὸ ὁποῖον (ἐφ' ὅσον προσβάλλει τὰς αἰσθήσεις μας) ἐνθυμίζει τὸ thing in itself τοῦ Locke καὶ τὸ esprit τοῦ Leibniz ὡς μέλος τοῦ βασιλείου τῆς χάριτος καὶ οὐχὶ ἀπλῶς τῆς φύσεως. Ἡ διδασκαλία αὕτη περὶ τοῦ πράγματος καθ' ἑαυτό χρησιμεύει παρὰ τῷ Kant ὡς συνδετικὸς κρίκος μεταξὺ τῆς ἐννοιολογικῆς αἰσθητικῆς καὶ ἀναλυτικῆς ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς ἐννοιολογικῆς διαλεκτικῆς ἀφ' ἑτέρου, τῶν ὁποίων ἡ σύνδεσις δὲν δύναται νὰ πραγματοποιηθῆ ἀπ' εὐθείας, οὔτε ἐπιτρέπεται νὰ εἶνε τελείως νοητῆ. Ἐξ οὗ καὶ συμβαίνει ὅτι παρὰ τῷ Kant ἡ διάκρισις μεταξὺ εἶναι καὶ Δέον, μεταξὺ θεωρητικοῦ καὶ ἀθεωρητικοῦ ἢ πρακτικοῦ εὐρίσκεται ἐν διαρκεῖ καὶ ἀναμφισβητήτῳ παραλληλισμῷ πρὸς τὴν διάκρισιν μεταξὺ τοῦ φαινομένου καὶ τοῦ πράγματος καθ' ἑαυτό, μεταξὺ φαινομένων καὶ νουμένων, μεταξὺ αἰσθητοῦ ἢ ἐμπειρικοῦ καὶ νοητοῦ. Ἐξ οὗ πάλιν καὶ ἡ ἄλλη συνέπεια ὅτι ἀκριβῶς ἐκεῖνο τοῦ ὁποίου τὸ εἶναι δὲν εἶνε δυνατόν νὰ γνωσθῆ, καὶ τὸ ὁποῖον κυρίως καταφαίνεται ἐν τῷ δέοντι, μεταβάλλεται εἰς μεταφυσικὴν βᾶσιν ὑπάρξεως διὰ τὸ δυνάμενον νὰ γνωσθῆ εἶναι φαινομένων (συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν εἰς τὸ ἐγὼ ἀνηκόντων, τῶν φαινομένων τῆς ἐσωτερικῆς αἰσθήσεως). Καὶ οὕτω διεγράφησαν αἱ γενικαὶ γραμμαὶ τοῦ κύκλου τῶν ἰδεῶν ἐντὸς τῶν ὁποίων ὁ Kant ἀναπτύσσει τὴν τρίτην αὐτοῦ ἐννοιαν τοῦ ἐγώ.

Τὸ ἐννοιολογικὸν ἐγὼ, ὡς ὑποκείμενον τῆς συνειδήσεως, τὸ οὐδέποτε δυνάμενον νὰ ἀντικειμενοποιηθῆ, εἶνε δυνατόν νὰ καταστῆ συνειδητὸν μόνον ἐν τῇ πραγματώσει τῆς συνειδήσεως, δὲν δύναται ὅμως καὶ νὰ γνωσθῆ. Τὸ ἐσωτερικὸν ἐγὼ ὡς ἀντικείμενον τῆς αὐτοπαρατηρήσεως εἶνε δυνατόν νὰ γίνῃ συνειδητὸν καὶ νὰ γνωσθῆ διὰ τὴν ἐμπειρικὴν ὅμως ταύτην αὐτογνωσίαν εἶνε ἀπαραίτητος ὄχι μόνον ἡ ἐννοιολογικὴ ἀρχὴ τοῦ ἐγὼ, ἀλλ' ἀπαιτεῖται νὰ ληφθῆ ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς πείρας κατὰ τὸ διατηρούμενον τὸ ὁποῖον οἶονεὶ νὰ μετατεθῆ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν πείραν, διὰ νὰ καταστῆ καταληπτὴ, πλήν τῆς ταυτότητος τοῦ ἀπλῶς συνειδητοῦ ἐγὼ, καὶ ἡ διατήρησις τοῦ ἐγὼ τοῦ δυναμένου νὰ γνωσθῆ. Ἐκ τῆς πράξεως ταύτης παραπλανώμεθα εὐκόλως εἰς τὸ νὰ θεωρήσωμεν τοῦτο τὸ ὑφ' ἡμῶν αὐτῶν εἰς τὴν ἐσωτερικὴν πείραν μετατεθὲν καὶ διατηρούμενον ὡς ὑπερβατικὴν βᾶσιν τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἐγὼ, τοῦτέστι νὰ θέσωμεν ὡς βᾶσιν τοῦ ἐγὼ τῆς αὐτογνωσίας μίαν μεταφυσικὴν ψυχικὴν οὐσίαν. Τοιαύτη ὅμως ψυχικὴ οὐσία θὰ μείνῃ ἀναγκαίως κατὰ τὸν Kant (ἐὰν κατ' ἀρχὴν ἐπιτρέπεται νὰ τὴν παραδεχθῶμεν) πάντοτε ἄγνωστος καὶ μὴ ἐπιδεκτικὴ γνώσεως· διὰ τοῦτο καὶ ὅλαι αἱ περὶ ἀθανασίας ἀποδείξεις εἶνε ἀστήρικτοι ἐφ' ὅσον στηρίζονται ἐπὶ τῆς δῆθεν ψυχικῆς ταύτης οὐσίας. Καὶ ὅμως εἶνε ἀνάγκη νὰ παραδεχθῶμεν ὡς ἐν ἡμῖν ὑπάρχοντα ἓνα μεταφυσικὸν πυρῆνα, ὁ ὁποῖος ὅμως οὐδέποτε ἐμφανίζεται, ἐν «πρᾶγμα καθ' ἑαυτό»· δὲν πρέπει ὅμως νὰ θέσωμεν αὐτὸν εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον μὲ τὰ ἀντικείμενα τοῦ κόσμου τῆς πείρας, τὰ ὑφ' ἡμῶν δυνάμενα νὰ γνωσθῶσι, καὶ διὰ τοῦτο δὲν πρέπει νὰ θέλωμεν νὰ τὸν καθορίσωμεν διὰ τῆς κατηγορίας τῆς οὐσίας. Ὅπως δὲ γενικῶς εἶνε ἀνάγκη νὰ διακρίνωμεν μεταξὺ φαινομένων καὶ πραγμάτων καθ' ἑαυτά, οὕτω καὶ ἐν τῇ ὑπάρξει ἡμῶν ἀνάγκη νὰ γίνῃ βασικὴ διάκρισις μεταξὺ τοῦ ἀνθρώπου ὡς τμήματος τῶν φαινομένων καὶ τοῦ ἀνθρώπου ὡς πολίτου ἐνὸς νοητοῦ κόσμου μεταξὺ τοῦ *homo phaenomenon* καὶ τοῦ *homo noumenon*.

Ἡ περὶ τοῦ πράγματος καθ' ἑαυτὸ διδασκαλία φέρει παρὰ Kant ἀπλῶς εἰς τὴν συνέπειαν ὅτι εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ παραδεχθῶμεν «νούμενα μόνον ἐν ἀρνητικῇ σημασίᾳ» χωρὶς νὰ εἴμεθα

καὶ εἰς θέσιν νὰ καθορίσωμεν αὐτὰ θετικῶς. Θὰ πρέπει νὰ λέγωμεν ὅτι ἔδῳ ἢ ἐκεῖ θὰ ὑπάρχει κατ' ἀνάγκην κάτι τι, τὸ ὁποῖον περιορίζει τὴν γνῶσιν μας, ὅτι ὅμως δὲν εἴμεθα καὶ εἰς θέσιν νὰ καθορίσωμεν τὸν ἰδιαίτερον χαρακτῆρα αὐτοῦ τοῦ περιορίζοντος. Καὶ ὅμως δὲν εἶνε δυνατόν νὰ γνωρίζωμέν τι ἐν σχέσει πρὸς ὄριόν τι εἰμὴ μόνον ὅταν τὸ πέραν τοῦ ὄριου εὕρισκόμενον προαγγέλλει ἑαυτὸ ὀπωσδήποτε καὶ ἐντεῦθεν τοῦ ὄριου. Τοιαύτην τινὰ προειδοποίησιν τοῦ κόσμου τῶν νουμένων εὕρισκομεν, κατὰ τὸν Kant, πράγματι ὄχι μόνον ὁσάκις ἀπευθυνόμεθα εἰς τὰς ἐκ τῶν αἰσθήσεων ἡμῶν ἐντυπώσεις πρὸς τὸν σκοπὸν θεωρητικῆς γνώσεως τῶν ἀντικειμένων, ἀλλὰ καὶ ὁσάκις ἀναφερόμεθα εἰς τὴν ἰδίαν ἡμῶν ὑπαρξιν πρὸς τὸν σκοπὸν ἠθικῆς αὐτογνωσίας. Εἶνε ἀληθὲς ὅτι αἱ ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων ἡμῶν ἐξαρτῶνται ἐκ τοῦ ἰδιαιτέρου χαρακτῆρος τῆς δεκτικότητος τῶν αἰσθητηρίων ἡμῶν, δυνάμεθα δὲ διὰ τοῦ αὐτομάτου χαρακτῆρος τοῦ νοῦς ἡμῶν νὰ διαμορφώσωμεν αὐτὰς ἀκόμη περισσότερον εἰς τρόπον ὥστε νὰ ὑποταχθῶσι καὶ εἰς τὴν ἐννοιολογικὴν ἀρχὴν τοῦ ἐγῶ. Μόλα ταῦτα ὅμως παραμένουσιν αἱ ἐκ τῶν αἰσθήσεων ἐντυπώσεις ξέναι κατ' οὐσίαν πρὸς τὸ ἐγῶ, καὶ τοῦτο διότι δὲν εἶνε προῖόν τῆς ἐνεργείας του ἀλλὰ τῷ εἶνε δεδομένα. Τὸ πρᾶγμα εἶνε ἐντελῶς διάφορον πρὸς τὸν νοῦν περὶ τῶν ἠθικῶν ἡμῶν διαθέσεων καὶ τῶν ἐν τῇ πράξει ἐνεργειῶν ἡμῶν. Καὶ εἰς αὐτὰς ἀγγέλλεται ἐν πρᾶγμα καθ' ἑαυτό· ἢ ἀγγελία ὅμως αὕτη δὲν ἀποτελεῖ ἐνταῦθα ἐκδήλωσιν ὅτι πρόκειται περὶ ξένου πράγματος, ἀλλὰ σημαίνει ὅτι τοῦτο ἀνήκει εἰς τὸ ἐγῶ καὶ μάλιστα εἰς τὸ ἐννοιολογικὸν ἐγῶ, εἰς ἐκεῖνο τὸ ἐγῶ τὸ ὁποῖον θεωρητικῶς δὲν εἶνε δυνατόν νὰ γνωσθῆ, οὔτε νὰ γίνῃ συνειδητόν, καὶ τὸ ὁποῖον ἀφ' ἑτέρου δὲν ἐπιτρέπεται νὰ θεωρηθῆ ὡς μηδέν, ἀλλὰ δέον νὰ προὑποτεθῆ ὡς ὁ πραγματικὸς πυρὴν τῆς ὑπάρξεώς μας καὶ ὡς τὸ θεμέλιον τῆς πραγματικῆς ἡμῶν οὐσίας. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης εἶνε ἀνάγκη νὰ γίνῃ ἐπίσης καταληπτὴ ἡ σχέση ἡμῶν πρὸς τὸ δέον, ἄρα κατὰ τελευταῖον λόγον πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον. Διότι ὁ ἠθικὸς νόμος δὲν ἀναφέρεται μόνον πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰν τοῦ ὄντος ἡμῶν, ἀλλὰ πρὸς τὸ κέντρον τῆς ἐσωτερικῆς ἡμῶν ζωῆς. Τὰ ἔναντι τοῦ ἠθικοῦ νόμου παραπτώματα δὲν σημαίνουσιν ἀπλῶς σφάλματα διαπραττόμενα ὑφ' ἡμῶν,

ἀλλὰ ἐλαττώματα ἡμῶν σημαίνουσι παραίτησιν ἀπὸ τῆς ἀνθρωπίνης ἡμῶν ἀξιοπρεπείας καὶ θέτουσιν ἐν κινδύνῳ τὴν κυρίαν ἔννοιαν τῆς ὑπάρξεως ἡμῶν. Πᾶσα ἠθικότης πρέπει συνεπῶς νὰ συνδεθῇ ὅπως δῆποτε πρὸς τὸν μεταφυσικὸν πυρῆνα τῆς ὑπάρξεώς μας. Τὴν συνοχήν μεταξὺ τῆς θεωρίας ταύτης περὶ τῆς σπουδαιότητος τοῦ ἠθικοῦ νόμου διὰ τὴν ὑπαρξίν ἡμῶν καὶ τῆς θεωρίας περὶ τῆς νοητῆς ἡμῶν οὐσίας πραγματοποιεῖ ἡ θεωρία περὶ τῆς ἐλευθερίας.

Τὸ τί εἶνε πράγματι τὸ ἐγὼ ὡς πρᾶγμα καθ' ἑαυτὸ θὰ παραμείνῃ ἀγνωστον δι' ἡμᾶς, ὅπως δῆποτε ὅμως θὰ πρέπει νὰ ἀγγέλλῃ τὴν ὑπαρξίν του ἐν ἡμῖν δι' ὠρισμένου τινὸς τρόπου ἐνεργείας. Καίτοι δὲ ὁ τρόπος οὗτος τῆς ἐνεργείας δὲν θὰ ἀποκαλύπτῃ εἰς ἡμᾶς τὴν νοητὴν αὐτοῦ οὐσίαν, θὰ μᾶς δεικνύει ὅμως πάντως τὸν «νοητὸν χαρακτήρα» τοῦ ἐγώ. Ὁ νοητὸς οὗτος χαρακτήρ ἔχει διττὴν λειτουργίαν: ἀφ' ἑνὸς μὲν εἶνε βᾶσις τοῦ ψυχολογικῶς παρατηρουμένου ἐμπειρικοῦ ἡμῶν χαρακτήρος, ἀφ' ἑτέρου δὲ καὶ ταυτοχρόνως εἶνε ὁ κύριος ἀποδέκτης, εἰς τὸν ὁποῖον ἀπευθύνονται, ὁ μόνος εἰς τὸν ὁποῖον εἶνε δυνατὸν νὰ ἀπευθύνωνται, αἱ κατηγορηματικαὶ ἀπαιτήσεις τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Διὰ τοῦτο καὶ δι' αὐτοῦ οἶονεὶ ὁμιλεῖ ἡ φωνὴ τοῦ ἠθικοῦ νόμου πρὸς τὸν ἐμπειρικὸν χαρακτήρα, δι' αὐτοῦ ἐπαναλαμβάνομεν διαρκῶς πρὸς τὸν ἑαυτὸν μας ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ εἴμεθα διάφοροι ἀφ' ὅ,τι εἴμεθα πραγματικῶς. Ἡ προϋπόθεσις διὰ τὴν ἀξίωσιν ταύτην τοῦ δέον εἶνε ὅτι εἴμεθα ἐλεύθεροι νὰ ἀκούσωμεν τὴν φωνὴν τῆς συνειδήσεως καὶ νὰ γίνωμεν καλλίτεροι χωρὶς καὶ νὰ ἐξασκεῖται πίεσις τις ἐφ' ἡμῶν. Ἡ ἐλευθερία ἐν τῇ αὐστηρᾷ (ἐννοιολογικῇ) σημασίᾳ εἶνε κατ' ἀρχὴν νοητὴ μόνον διὰ τῆς συνδέσεως τῶν πράξεων ἡμῶν πρὸς ἐν τοιοῦτον πρᾶγμα καθ' ἑαυτό, ὁποῖον θὰ ἦτο ὁ ἑαυτὸς μας. Ἀπὸ καθαρῶς θεωρητικῆς ἀπόψεως δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ νοηθῇ ἡ ἐλευθερία, ἐν ὅσῳ ζητοῦμεν αὐτὴν ἐν τῷ ἐμπειρικῷ κόσμῳ τῶν φαινομένων (ἀντίθεσις τῆς τρίτης ἀντινομίας). Ἀπὸ θεωρητικῆς ἀπόψεως δύναται τοῦλάχιστον νὰ νοηθῇ ἐὰν φαντασθῶμεν αὐτὴν στερεῶς συνδεδεμένην πρὸς τὴν νοητὴν ἡμῶν οὐσίαν (θέσις τῆς τρίτης ἀντινομίας). Ἀπὸ πρακτικῆς δὲ ἀπόψεως ὄχι μόνον εἶνε δυνατὸν νὰ νοηθῇ καὶ εἶνε δυνατὴ, ἀλλ' εἶνε πραγματικὴ ὁ Kant χαρακτηρίζει αὐτὴν αὐ-

τόχημα ὡς «γεγονός», καίτοι τὸ γεγονός τοῦτο δὲν εἶνε δυνατόν νὰ ἀποδειχθῇ ἐντὸς τοῦ κόσμου τῶν φαινομένων, ἀλλὰ γίνεται καταφανὲς μόνον διὰ τοῦ ἠθικοῦ ἡμῶν συνειδότος. Ἡ ἐλευθερία ἐν ἠθικο-φιλοσοφικῇ ἐννοίᾳ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ εἶνε ἀπλῶς «ἐμπειρικὴ ἐλευθερία» (ὡς π. χ. πᾶσα πολιτικὴ ἐλευθερία), διότι ἡ τοιαύτη ἐλευθερία εἶνε πάντοτε μόνον σχετικὴ, σημαίνει ἀπλῶς τὴν ἀπουσίαν οἰασδῆποτε ἰδιαιτέρας πιέσεως, ἀλλὰ δὲν δεικνύει καὶ γενικὴν αὐτοτέλειαν. Ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τῆς ἠθικῆς θὰ πρόκειται μᾶλλον μόνον περὶ ἐννοιολογικῆς ἐλευθερίας, περὶ ἀνυποθέτου καὶ ἀπολύτου ἐλευθερίας, ἡ ὁποία θὰ εἶνε ἀνεξάρτητος ὄχι μόνον ἀπὸ ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν αἰτίαν, ἀλλὰ ἀπὸ πᾶσαν οἰανδῆποτε αἰτίαν. Ἡ ἐννοιολογικὴ ἄρα αὕτη ἐλευθερία δὲν εἶνε δυνατόν νὰ εἶνε συνυφασμένη εἰς ἄλλωσιν αἰτίων καὶ ἀποτελεσμάτων, ἀλλὰ θὰ πρέπει ἀπὸ τῆς ἐλευθερίας νὰ ἀρχίζει ἀπαραιτήτως νέα ἄλλωσις ἐνεργειῶν. Ἡ αἰτία θὰ πρέπει νὰ εὑρίσκεται μόνον ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ ἐλευθερίᾳ· θὰ εἶνε ἀνάγκη νὰ ὑπάρχη «αἰτιότης ἐκ τῆς ἐλευθερίας». Διότι μόνον ὅταν ἐν τῇ ἐλευθερίᾳ ὑπάρχει ἡ ἀνυπόθετος αὕτη ἰκανότης «νὰ γίνεται ἀρχὴ ἀφ' ἑαυτῆς», ἔχει νόημα νὰ λέγωμεν ὅτι τὸ δέον πρέπει νὰ εὔρη τὸ κορύφωμά του εἰς νόμον ἀπολύτως ὑποχρεωτικόν, εἰς ἠθικόν νόμον. Ὁ ἀπόλυτος χαρακτήρ τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἀπαιτεῖ ἀπόλυτον (ἐννοιολογικὴν) ἐλευθερίαν· ἡ δὲ ἀπόλυτος αὕτη ἐλευθερία ἀπαιτεῖ νὰ ἔχη ὡς ἀφετηρίαν ἀπόλυτον ὑπαρξιν, ἡ ὁποία δὲν εἶνε δυνατόν νὰ ἔχη τὰς ῥίζας τῆς ἀλλαχοῦ εἰ μὴ εἰς τὸν νοητὸν κόσμον, δηλαδὴ ἀκριβῶς εἰς ἓν πρᾶγμα καθ' ἑαυτό. Διὰ τοῦτο λέγει ὁ Kant: «ἡ ἄρσις τῆς ἐννοιολογικῆς ἐλευθερίας θὰ κατέστρεφε ταυτοχρόνως καὶ πᾶσαν πρακτικὴν ἐλευθερίαν»¹⁾.

Ὅπως τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτό, τὸ ἐκτὸς ἡμῶν ὑφιστάμενον, ἀγγέλλει ἑαυτὸ ὅταν προσβάλλον τὰ αἰσθητήρια ἡμῶν διεγείρει αὐτά, οὕτω καὶ τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτό, τὸ ὁποῖον ἔχομεν ἐντὸς ἡμῶν, εἰδοποιεῖ περὶ τῆς ὑπάρξεώς του ὅταν διεγείρει τὴν ἡμετέραν συνείδησιν διὰ «ἐπιταγῶν» καὶ τελειωτικῶς διὰ τῆς «κατηγορηματικῆς ἐπιταγῆς». Βεβαίως δὲν λέγομεν ὅτι ὁ ἠθικὸς νόμος εἶνε εἰς ἡμᾶς

(¹) Κ. τ. Κ. Λ., Β, σελ. 562.